

УДК 378.147 – 057.87: 37.012.42

ЄДИНІ ВИМОГИ ДО ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНО – ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ – СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ

Біляєва І.М., асистент, Мацкевич Ю.Р., к. пед. н., доцент, Сибіль О.І., к. пед. н., доцент

Запорізький національний університет

У статті розглядається один з можливих варіантів вирішення проблеми оцінки діяльності студентів за кредитно-модульною системою, а саме розробка єдиних вимог до розподілу балів за різними видами робіт.

Ключові слова: кредитно-модульна система організації навчального процесу, контроль і оцінка навчально-пізнавальної діяльності, єдині вимоги.

Беляева И.М., Мацкевич Ю.Р., Сибиль Е.И. ЕДИНЬЕ ТРЕБОВАНИЯ К ОЦЕНИВАНИЮ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ – СОЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ / Запорожский национальный университет, Украина.

В статье рассматривается один из возможных вариантов решения проблемы оценки деятельности студентов по кредитно-модульной системе, а именно разработка единых требований к распределению баллов по разным видам работ.

Ключевые слова: кредитно-модульная система организации учебного процесса, контроль и оценка учебно-познавательной деятельности, единые требования.

Belyaeva I., Matskevich Y., Cibil H. UNITED REQUIREMENTS TO EVALUATION OF LEARNING-COGNITIVE ACTIVITY OF STUDENTS OF SOCIAL PEDAGOGIC / Zaporizhzhya National University, Ukraine.

The article deals with one of possible variants of decision of problem of evaluation of activity of students in credit-module system, specifically the development of single requirements to distributing of marks on the different types of work.

Key words: Credit-module system, organization of educational process, control and evaluation of learning-cognitive activity, united requirements.

Актуальність проблеми. Проведення структурної реформи національної системи вищої освіти України зумовлено соціально-економічними і політичними змінами в українському суспільстві і має на меті входження до єдиного європейського та світового освітнього й наукового простору згідно з основними ідеями Болонської декларації. У «Програмі дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України», «Тимчасовому положенні про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців» [1, 2] визначені цілі, завдання та основні напрями запровадження в навчальний процес вищої школи кредитно-модульної системи організації навчального процесу (далі – КМСОНП).

Проблеми підготовки фахівців, у тому числі й соціальної сфери, у контексті Болонського процесу розглядалися на науково-практичних конференціях [3], присвячені чисельні наукові публікації (І.Бабина, Я.Балюбаш, Б.Грубінко, О.Гузара, О. Литвака, П. Сікорського, М.Степка, В.Чистохвалова, В.Шинкарука, В.Яблонського та інших). Аналіз матеріалів конференцій та семінарів, наукових досліджень свідчить про наявність цілого ряду суперечностей щодо реалізації КМСОНП:

- між орієнтацією європейської системи вищої освіти на отримання спеціалістом професійних компетенцій і підготовкою вітчизняних студентів до виконання активної і позитивної ролі у суспільстві;
- між вимогами європейської кредитно-модульної системи вивчення і отримання балів за результати засвоєння навчального матеріалу 3-4 предметів у семестр і вивченням українськими студентами в семестр 12-14 дисциплін (за навчальним планом), а, отже, необхідність виконувати в чотири рази більше навантаження в семестр;
- між необхідністю підпорядкування кредитів реальним зусиллям студентів, кількості і якості роботи, яку їм необхідно затратити для досягнення цілей навчання і неправильним підпорядкуванням кредитів годинам занять з дисципліни, навчальному плану;
- між необхідністю визначення кредитів у відповідності до статусу та престижу предмета та окремих занять і відсутністю такої підпорядкованості [4].

- Дворічний досвід запровадження КМСОНП у Запорізькому національному університеті також виявив низку проблем, що знижують ефективність як самої кредитно-модульної системи, так і результативності навчально-пізнавальної діяльності студентів.

Із метою отримання інформації щодо проблем впровадження кредитно-модульної системи, виявлення труднощів, які виникли в студентів під час навчання за цією системою на факультеті соціальної педагогіки та психології було проведено опитування студентів денної форми навчання спеціальності соціальна педагогіка. Студентам було запропоновано методом колективного обговорення в мікрогрупах відповісти на два запитання: «Які змістовні та організаційні аспекти навчання за кредитно-модульною системою вас не влаштовують?» і «Що ви можете запропонувати для усунення визначених недоліків?» Таке формулювання питань, на наш погляд, дозволяє не тільки виділити проблемні зони, а й виявити та врахувати побажання студентів щодо вдосконалення системи.

Узагальнюючи отримані результати, у тому числі з окремих дисциплін, були виділені основні труднощі студентів під час навчання за кредитно-модульною системою:

- 1) різні критерії та показники оцінювання окремих видів навчальної діяльності студентів викладачами різних дисциплін: „Деякі викладачі ставлять бали за присутність на лекціях, інші – ні; деякі оцінюють виступ максимум на 3 бали, інші – на 2 бали; одні викладачі оцінюють організацію дискусії у 7 балів, деякі – максимум у 1 бал; деякі викладачі ставлять за реферат 5 балів, інші – 2 бали і т.д.». Така ситуація призводить до дезорієнтації студентів у навчальному процесі та зниженні мотивації до навчання. У зв'язку з цим студенти запропонували розробити єдині вимоги до оцінювання навчальної діяльності.
- 2) відсутня відповідність бальної оцінки роботи студентів на практичних, семінарських і кількості цих занять в семестр: „Неможливо набрати 30 балів за модуль, якщо за одне заняття ми можемо отримати лише 2 бали за виступ, а таких занять чотири на семестр”. У зв'язку з цим студенти пропонують збільшити кількість балів з кожного виду робіт мінімум до 5 балів і поставити їх у відповідність до кількості практичних занять у семестр;
- 3) необхідність виконувати велику кількість робіт по кожній дисципліні (самостійних, індивідуальних). Підрахунки показали, що за один семестр студентам необхідно виконати в середньому від 60 до 100 робіт з різної тематики. При такій кількості суттєво знижується якість виконаних робіт, що підтверджується і самими викладачами: „Кількість завдань з кожної дисципліни не дають нам можливості якісно їх виконувати”. При цьому виконання робіт потребує великої кількості часу, а їх низьке оцінювання (1-3 бали за роботу) не виправдовує витрачених зусиль, що призводить до втрати студентами мотивації до навчання. У зв'язку з цим була висунута пропозиція зменшити або кількість дисциплін, або кількість самостійних та індивідуальних робіт, а також збільшити кількість балів за їх виконання.
- 4) відсутність у більшості студентів можливості виступити на семінарському занятті і, відповідно, заробити бали (під час заняття встигає виступити в середньому 5 чоловік, при цьому бажаючих набагато більше). У зв'язку з цим студенти пропонують дати їм можливість виконувати на семінарських заняттях альтернативні види роботи (наприклад, написати і показати конспект з усіх питань або письмово виконати самостійну роботу до теми – на вибір, які викладач також міг би оцінити на занятті).
- 5) необхідно також відмітити негативне ставлення студентів до „експериментів викладачів і Міністерства”, що особливо простежується у таких словах: „Ми хочемо вчитися, а не гнатися за балами!”. Проте студенти також висловлюють сподівання, що викладачі їх почують і реально змінять ситуацію.

Отже, виділені основні труднощі студентів під час навчання за кредитно-модульною системою викликають невдоволеність студентів, зниження їх мотивації, дезорієнтації студентів у навчальному процесі. Тому однією з головних проблем, яка потребувала негайного вирішення, стала розробка системи розподілу балів за видами робіт та їх оцінювання.

Мета цієї статті - представити розроблену співробітниками кафедри проблем керування та соціальної педагогіки систему єдиних вимог до оцінювання навчально-пізнавальної діяльності студентів – соціальних педагогів

В основу розробки єдиних вимог було покладено теоретичні положення про сутність та роль контролю та оцінки навчально-пізнавальної діяльності студентів як важливого засобу стимулювання позитивної мотивації студентів, впливу на їхню особистість, за допомогою якої педагог здійснює процес навчання; а також уявлення щодо справедливої оцінки.

Педагогічна сутність контролю полягає в орієнтації на аналіз ходу і проміжних результатів діяльності студентів при вирішенні навчальних завдань, внесення необхідних змін і коректив у процес навчання як із боку викладача, так і самих студентів, порівнюючи свої результати з еталонними. Оцінка результату навчального заняття, вивчення теми або змістовного модулю – це діяльність студентів і педагога з

аналізу отриманих результатів у зіставленні їх з поставленими цілями, виділеними критеріями і показниками такої оцінки.

Мотивуюча роль оцінки результатів навчальної діяльності не викликає сумніву. Однак останнім часом не вщухають суперечки про доцільність використання оцінки, поряд із словесним оцінюванням успішності пізнання, і чи не відбиває бажання учитися оцінка в слабовстигаючих студентів. Такі міркування нам уявляються недостатньо обґрунтованими, насамперед тому, що будь-яка людина хоче знати, наскільки вона успішна в діяльності, порівняти свої успіхи з досягненнями інших, а високий рівень знань в очах навколишніх ще і престижний. Високі оцінки не відбивають бажання вчитися, скоріше навпаки, тому проблема не в самому факті виставляння оцінок, а в особливостях оцінювання.

Оцінювання знань досить складний процес, що вимагає від викладача бути не тільки гарним фахівцем, але і щирим у відношенні до студента, бачити в ньому рівну собі особистість, відноситися до нього з повагою, доброзичливо.

Педагогічний контроль і оцінка – складна психологічна ситуація для викладача, тому що в момент їхнього здійснення на педагога впливають різні взаємодіючі чинники як об'єктивного (результати роботи студента, що оцінюються), так і суб'єктивного характеру (симпатія або антипатія до студента, власна точка зору на проблему, вирішення студентом поставленого завдання, тенденції до заниження або завищення балів, мотиви особистого престижу та ін.). Подолання суб'єктивності в оцінюванні розглядається нами як головна умова об'єктивності оцінки, її справедливості.

Справедливо виставлена оцінка стимулює студентів до більш наполегливої і напруженої роботи в процесі навчання. Надзвичайно важливо, щоб студенти розуміли, за що вони одержали ту або іншу оцінку, тому що це одне з необхідних умов психолого-педагогічного принципу заохочення і стимулювання в процесі навчання. Реалізація цього принципу в процесі контролю, справедлива оцінка знань підсилюють бажання студентів навчатися сумлінно, виявляти наполегливість у пізнавальній діяльності; завищення або заниження оцінки дезінформує студента і може послужити причиною байдужого ставлення до досліджуваного предмета. Хоча це положення не настільки однозначне. Як показали результати нашого спостереження, дещо завищена оцінка фактичних успіхів студентів у навчальній діяльності, коли оцінюються, скоріше його зусилля, наполегливість цілком припустима для створення ситуації успіху, підвищення особистісної самооцінки, впевненості в своїх силах. Але якщо завищувати оцінки постійно, виникає суперечності: неадекватна виконаній роботі більш висока оцінка повинна зміцнити бажання навчатися, однак її невідповідність фактичному результату викликає відчуття несправедливості і приводить до зворотних результатів. Подолання цієї суперечності здійснювалося нами, по-перше – через максимально доброзичливе ставлення до слабого студента при виставленні адекватної оцінки з якісною оцінкою його зусиль у навчальній діяльності, по-друге – виставляння дещо завищеної оцінки при повному розумінні ситуації іншими студентами в групі. Оцінюються, насамперед, знання, способи теоретичної і практичної діяльності. Процес навчання, ступінь старанності студента лише коментуються викладачем, тобто здійснюється процес “цінення” студента. Принципова відмінність цього процесу полягає в тому, що оцінювання передбачає кількісну та якісну оцінку (як позитивну, так і негативну) навчальної праці студентів. Цінення ж – щирий прояв педагогом свого задоволення успішною діяльністю студентів, що була досягнута ними на основі мобілізації своїх знань, умінь і особистісних якостей [5]. Йдеться про вербальне або невербальне, безпосереднє (самим педагогом, іншими студентами) або опосередковане (через думки інших) вираження позитивного ставлення й оцінку компетентності, особистісних якостей студента, ефективності його освітньої діяльності.

Тільки справедлива оцінка, що збігається із самооцінкою студентів, забезпечує радість успіху. Ситуація успіху – найефективніший стимул пізнавальної діяльності, вона не тільки задовольняє потребу студентів у самоповазі і підвищенні власного престижу, але й стимулює постановку нових більш високих пізнавальних цілей, становлення нових навчальних мотивів, їхню усвідомленість і усталеність.

Отже, контроль та оцінка виступають важливим засобом позитивної мотивації навчально-пізнавальної діяльності студентів, впливу на їхню особистість за таких психолого-педагогічних, організаційних умов:

- навчання виступає активною діяльністю самого студента, а викладач є організатором цієї діяльності – студент стає суб'єктом освітньої діяльності, коли розуміє значення навчального матеріалу для своєї професійної підготовки, цільові настанови як дисципліни, так і окремого заняття, а також критерії та показники, за якими будуть оцінюватися результати його навчання;
- студент у процесі навчальної діяльності піддається перетворенню (як предмет) і виступає в зміненому вигляді як результат цієї освітньої діяльності – оскільки результатом освітньої діяльності ми розглядаємо готовність студентів вирішувати проблеми теоретичного та практичного характеру, то характеристики такої готовності виступають предметом контролю та оцінки результату освітньої діяльності;
- основними показниками успішності навчальної діяльності вважаються: здатність студентів мислити, творчо вирішувати пізнавальні завдання, орієнтуватися в наукових і практичних

проблемах, при цьому засвоєння знань, умінь і навичок виступає засобом пізнавальної активності студентів;

- процес освіти студентів – вирішення ними навчального завдання (основна одиниця навчальної діяльності) із поступовим присвоєнням, переносом у внутрішній план цих дій (інтеріоризація), перетворенням у власні знання й уміння.

Згідно з «Тимчасовим положенням про кредитно-модульну систему організації навчального процесу в Запорізькому національному університеті» студент може отримати 100 балів у процесі вивчення навчальної дисципліни, які розподіляються таким чином: 2 модулі оцінюються максимально по 30 балів (участь студентів у лекційних, практичних заняттях, самостійна робота, модульний контроль), що дорівнює 60 балів за обидва модулі; 20 балів студент може отримати за виконання індивідуальних завдань і 20 балів складає підсумковий контроль (залік, екзамен).

Розробляючи зміст завдань, які має виконати студент під час підготовки до семінарського/практичного заняття, виконання самостійної та індивідуальної роботи відповідно до вимог кредитно-модульної системи, ми спиралась на діяльнісний підхід, з позиції якого діяльність розглядається як обов'язкова умова саморозвитку особистості та засіб організації освітнього процесу. Звичайно, що сформованість певних знань та їх трансформацію у відповідні уміння та навички можна перевірити за умов включення студентів у різні види діяльності. Саме діяльнісний підхід дозволяє простежити за тим, чи стали набуті знання суттю і переконаннями студентів.

З метою активізації навчальної діяльності студентів ми пропонували їм різні види робіт, що розраховані на різних за своїми когнітивними можливостями студентів, які відрізняються рівнем наукованості, особистісними характеристиками, досвідом самостійної діяльності. Тобто студент обирає за власним бажанням той чи інший вид роботи, відповідно до своїх здібностей, нахилів, навчальних можливостей. Такими видами робіт стали виступ та доповнення на семінарському занятті, участь у дискусії, обговоренні питань під час основного виступу, виконання самостійної роботи (підготовка до семінарського або практичного заняття у вигляді конспекту основних питань семінару), групова або індивідуальна робота на практичному занятті.

Відповідно до кожного виду робіт ми розробили критерії та показники оцінки навчально-пізнавальної діяльності студентів, що дає можливість студентам якісно готуватися до заняття та прогнозувати власну оцінку.

Пропонуючи студентам саме такі види роботи, ми виходили з необхідності активізації внутрішніх сил і механізмів діяльності студентів щодо оволодіння теорією і практикою соціально-педагогічної діяльності, створення умов для забезпечення продуктивності навчального процесу.

Так, з метою посилення засвоєння і осмислення теоретичної інформації студентами в навчальній роботі ми дещо змінили акцент традиційного виступу на семінарському занятті у бік активності студентів. Досвід практичної діяльності викладачів свідчить, що студенти завжди розподіляють питання семінару між собою і готуються за одним підручником. Тому ми пропонуємо робити студентам теж саме – готувати одне питання семінару, але дотримуючись певних критеріїв виступу (див. табл.1). Наприклад, за темою семінару студентам пропонується до опрацювання чотири питання, а також список основної та додаткової літератури. За чотирма питаннями плану має бути чотири виступаючі, решта готується самостійно, читаючи відповідну літературу та складаючи конспект за темою семінару. Завданням виступаючих є не тільки переказ матеріалу підручника, скільки організація обговорення, дискусії того чи іншого питання відповідно до плану семінару. На початку виступу студент повинен поставити мету перед всією групою – для чого ми розглядаємо це питання, що ми повинні з'ясувати, як ми будемо це використовувати у своїй професійній діяльності. Далі студент ініціює обговорення в групі, ставлячи питання проблемного характеру, відкриті, на роздум, на кмітливості, тим самим даючи можливість іншим студентам групи продемонструвати рівень своєї підготовленості до заняття, а також набрати необхідні бали (адже за три повні вірні відповіді студент отримує 1 бал; чим більше відповідей, тим більше балів). Виступаючий може також підготувати для групи роздатковий матеріал, у якому він тезисно викладе основні положення свого виступу, або основні поняття, на які він буде спиратися під час свого виступу, або складе таблицю для заповнення разом з групою тощо. У кінці виступу студент робить висновки, орієнтуючись на ту мету, що була поставлена на початку виступу. І потім студенти самі мають змогу оцінити виступаючого, дотримуючись критеріїв підготовки до виступу.

Якщо студент готувався за додатковою літературою, він може доповнити основного виступаючого, дотримуючись тих самих критеріїв, але з обов'язковим аналізом матеріалів додаткової літератури та поясненням, чому саме ця література може бути рекомендована студентам, як і чому ці матеріали можуть бути використані студентами.

Нарешті, такі студенти, що не виступали та не брали участь в обговоренні питань семінару, мають скласти детальний конспект за темою семінарського заняття, дотримуючись критеріїв підготовки самостійної роботи, які наведені у табл.1.

Важливим методом активізації навчальної діяльності є самостійна робота студентів, що виступає як форма позааудиторного навчального процесу репродуктивного і пошуково-творчого характеру і як засіб залучення студентів до самодіяльної пізнавальної діяльності, самокорекції та самоконтролю, спрямованих на засвоєння професійних знань і вироблення умінь і навичок. Самостійна робота студентів віддзеркалює важливий бік взаємозв'язку особистості і суспільства, активну роль життєвої позиції, розкриває глибину всієї життєдіяльності студента, пов'язаної з оволодінням ним науковими знаннями (спеціальними, професійними, соціально-культурними) і практичними вміннями, з активною розумовою діяльністю в усіх формах організації навчального процесу.

Завдання для самостійної роботи розраховані на поглиблення знань з ключових питань курсу, закріплення теоретичних знань та застосування їх на практиці. Особливе місце займають завдання, що дозволяють моделювати окремі елементи майбутньої професійної діяльності, розвивати творче мислення майбутнього соціального педагога на основі змодельованих ситуацій. Накопичення особистісного дослідницького досвіду в ході самостійної роботи – запорука професійної творчості фахівця.

Взагалі, використання самостійної роботи в нашій практиці підготовки студентів до професійної діяльності дозволяє забезпечити індивідуальну за змістом, диференційну за вибором теми, творчу за методами і прийомами, варіативну за формою виконання і звітності, різноманітну за видами діяльності, професійно спрямовану за характером навчальної діяльності студентів, яка органічно пов'язана за способом виконання з методичною науково-дослідною роботою.

Індивідуальні завдання, які пропонуються до виконання, враховують особистісні, психологічні, когнітивні та креативні особливості студентів, ступінь їх готовності до навчально-дослідної та науково-дослідної діяльності. Індивідуальні завдання мають творчий характер, демонструють уміння студентів застосовувати знання, уміння та навички з певної дисципліни для вирішення теоретичних та практичних проблем соціальної педагогіки.

Таблиця – Розподіл балів за видами робіт

Види робіт	Критерії та показники оцінки навчально-пізнавальної діяльності студентів	Кількість балів	Загальна кількість балів
Лекція	Не оцінюється	-	-
Виступ на семінарському занятті	1. Вільне володіння матеріалом, його переказ.	1	5 балів
	2. Пояснення головних понять, наведення прикладів.	1	
	3. Взаємодія з аудиторією вміння ставити питання до аудиторії (питання проблемного характеру, відкриті, на роздум, на кмітливість).	1	
	4. Використання наочності, роздаткових матеріалів, малювання на дошці, плакати.	1	
	5. Вміння робити висновки	1	
Доповнення на семінарському занятті (за матеріалами додаткової літератури)	1. Вільне володіння матеріалом, його переказ.	1	5 балів
	2. Пояснення головних понять, наведення прикладів	1	
	3. Взаємодія з аудиторією вміння ставити питання до аудиторії (питання проблемного характеру, відкриті, на роздум, на кмітливість).	1	
	4. Вміння робити висновки	1	
	5. Використання матеріалів додаткової літератури, їх аналіз та рекомендація студентам.	1	
Участь у дискусії, обговоренні питань під час основного	Відповіді на питання виступаючого	3 відповіді =1 бал	5 балів

виступу			
Самостійна робота (конспект підготовки до семінарського або практичного заняття)	1. Висвітлення усіх питань за планом заняття (у письмовому вигляді від руки)	1	5 балів
	2. Виділення та пояснення базових понять теми	1	
	3. Детальність відповіді на кожне питання	1	
	4. Посилання на літературу	1	
	5. Естетичність виконання	1	

У зв'язку з цим, відповідно до специфіки спеціальності „соціальна педагогіка”, ми пропонуємо такі варіанти індивідуальних завдань:

- розробка проекту, програми (наприклад, програма тренінгу);
- складання кросворду;
- презентація певної соціальної проблеми (наприклад, у форматі Microsoft Power Point);
- проведення дослідження якоїсь соціальної проблеми, аналіз його результатів;
- зйомка фільму стосовно будь-якої соціальної проблеми;
- розробка тестових завдань до курсу;
- розробка наочних, методичних, роздаткових матеріалів;
- написання есе, творів;
- написання характеристик на клієнтів соціально-педагогічної роботи;
- розробка брошури до будь-якої соціальної проблеми;
- організація фотовиставок до певної соціальної проблеми, тощо.

За прийнятою в Запорізькому національному університеті шкалою оцінки виконання індивідуальних завдань оцінюється у 20 балів, тобто кількість індивідуальних завдань, що можуть виконати студенти, складає від одного (одне завдання = 20 балів) до чотирьох (чотири завдання по 5 балів кожне) відповідно до складності завдань. Результати виконання студентом індивідуального завдання оцінюються за показниками:

- володіння студентом основними поняттями теми/курсу;
- логічність та доказовість висновків;
- самостійність теоретичних суджень;
- творчий рівень, оригінальність виконаної роботи.

Загалом розробка завдань з певної дисципліни визначається її метою, змістом, можливостями та особливостями суб'єктів освітнього процесу.

Отже, у статті розглянуто один із можливих варіантів вирішення проблеми оцінки діяльності студентів за кредитно-модульною системою, а саме розробку єдиних вимог щодо розподілу балів за різними видами робіт. Це питання не вичерпує досить широкого кола проблем, пов'язаних із впровадженням даної системи в практику вищих навчальних закладів. Ми намагалися представити для обговорення серед викладачів ЗНУ та інших ВНЗ України пропонувані варіанти єдиних вимог до оцінки навчально-пізнавальної діяльності студентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України // Наказ МОН України № 49 від 23.01.04 р.
2. Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу // Наказ Міністерства освіти і науки України № 48 від 23.01.2004 р.
3. Тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців // Наказ Міністерства освіти і науки України № 48 від 23.01.2004 р.
4. Литвак О.Й. Результати впровадження європейського досвіду організації навчального процесу в систему вищої освіти України // Вісник Черніговського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. Випуск 50. Серія: педагогічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2008. – С. 120-121.
5. Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении: Теоретико-экспериментальное исследование. – М.: Педагогика, 1980. – С. 155.
6. Сікорський П.І. Кредитно-модульна технологія навчання: Навчальний посібник. – К.: Вид. Європ.ун-ту, 2004. – 127 с.